

Journal of
**Natural
science**

**No5
2021**

<http://natscience.jspi.uz>

<u>ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ</u>	<u>ТАҲРИРИЯТ АЪЗОЛАРИ</u>
<p>Бош муҳаррир – У.О.Худанов т.ф.н., доц.</p> <p>Бош муҳаррир ёрдамчиси-Д.К.Мурадова, PhD, доц.</p> <p>Масъул котиб- Д.К.Мурадова</p>	<ol style="list-style-type: none">1. Худанов У.О. – ЖДПИ Табиий фанлар факултети декани, т.ф.н., доц.2. Шылова О.А.-д.х.н., профессор Института химии силикатов им. И.В. Гребенщикова Российской академии наук (ИХС РАН)3. Маркевич М.И.-ф.ф.д. проф Белорусия ФА4. Elbert de Josselin de Jong- профессор, Niderlandiya5. Кодиров Т- ТТЕСИ к.ф.д, профессор6. Абдурахмонов Э – СамДУ к.ф.д., профессор7. Сманова З.А,-ЎзМУ к.ф.д., профессор8. Султонов М-ЖДПИ к.ф.д,доц9. Яхшиева З- ЖДПИ к.ф.д, проф.в.б.10. Рахмонкулов У- ЖДПИ б.ф.д., проф.11. Мавлонов Х- ЖДПИ б.ф.д., проф12. Абдурахмонов Ғ- ЎзМУ фалсафа фанлари доктори (кимё бўйича) (PhD), доц13. Хакимов К – ЖДПИ г.ф.н., доц.14. Азимова Д- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (биология бўйича) (PhD), доц15. Юнусова Зебо – ЖДПИ к.ф.н., доц.16. Гудалов М- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (география фанлари бўйича) (PhD)17. Мухаммедов О- ЖДПИ г.ф.н., доц18. Хамраева Н- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (биология фанлари бўйича) (PhD)19. Рашидова К- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (кимё бўйича) (PhD), доц20. Мурадова Д- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (кимё фанлари бўйича) (PhD), доц
<p>Муассис-Жиззах давлат педагогика институти</p>	
<p>Журнал 4 марта чиқарилади (ҳар чоракда)</p>	
<p>Журналда чоп этилган маълумотлар аниқлиги ва тўғрилиги учун муаллифлар масъул</p>	
<p>Журналдан кўчириб босилганда манбаа аниқ кўрсатилиши шарт</p>	

Жиззах давлат педагогика институти Табиий фанлар факултети

Табиий фанлар-Journal of Natural Science-электрон журнали

[/http://www.natscience.jspi.uz](http://www.natscience.jspi.uz)

“ЕР ТИЛИ”ГА БАХШИДА УМР

Хақимов К.М., Чимилов А.А.

(География ва иқтисодий билим асослари кафедраси)

Жиззах давлат педагогика институти

Аннотация: мақолада ернинг “тили”, жойларнинг асл маъноси, қадимги жойларнинг маъносини ўрганиш борасида фикрлар билдирилган. Шунингдек таниқли олим профессор Суюн Қораевнинг сўнги ярим асрдан ортиқроқ вақт давомида топонимика, география ва лингвистика фанларига қўшган ҳиссалари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Ернинг “тили”и, топонимист олим профессор Суюн Қораев, Академик А.Мухаммаджонов, Ўзбекистондаги 2000 дан ортиқ географик номларнинг келиб чиқиши, С.Қораевнинг латин ёзувига ўтиш каби.

Ҳар қандай географик объектнинг “сири” унинг номида мужассам. Шу сабабдан, номнинг асл маъносини англаган мутахассис, жой ҳақида аниқ бир фикр айтиши мумкин. Маълумки, топонимистлар жой номларини ўрганиб, уларни “ер тили” деб баҳолашган. Ернинг “тили”ни тушиниш учун, қадимги тилларни ўрганиш, тарихий манбалардан хабардор бўлиш, жойнинг географик ўрнини аниқ билиш керак бўлади. Ана шундай машаққатли ишга умрини сафарбар қилган топонимист олимлардан бири профессор Суюн Қораевдир.

Филология фанлари номзоди (1969), география фанлари доктори (1998), Қирғизистон миллий университетининг фахрий профессори, Халқаро Чингиз Айтматов академиясининг академиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Ўзбекистон Журналистлар уюшмаси аъзоси (1962), таниқли топонимист, географ ва тилшунос олим, кенг қамровли адиб ҳамда журналист, моҳир таржимон Суюн Қораевич Қораев 1925 йилда, Жиззах вилояти Зомин туманидаги Тамтум қишлоғида маърифатли оилада туғилган.

Суюн Қораев отасидан араб ёзувини ўрганиб, эски китобларни мустақил ўрганган. Қишлоқда саводлироқ киши бўлмаганидан 1943-1947 йилларда С.Қораев мактаб филиалида мудир ва бошланғич синфларнинг ўқитувчиси бўлиб ишлаган. 1947-1952 йилларда Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги Ўз.МУ) да ўқиб, география факултетини тугатган.

Таниқли олим жойлар номи билан ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб кизиққан. Ўша вақтдан бошлаб олтмиш йилдан кўпроқ вақт давомида географик номларни чуқур ўрганиши ва профессионал топонимист олим бўлиб етишди. Академик А.Мухаммаджонов таъбири билан айтганда, “С.Қораев синчков, заҳматқаш ва серқирра олим. Унинг сўнги ярим аср давомида яратган бир неча луғат, монография ва рисола, уч юздан ортиқ илмий мақолалари халқ мулкига айланди”.

Кенг қамровли олим ва публицист С.Қораевнинг илмий ва ижодий фаолияти бир неча йўналишга эга, география ва географик терминшунослик, топонимика, лингвистика, этнонимика, таржимонлик. Уни нашриёт, миллий энциклопедия тахририяти, тил ва адабиёт институти, “Ергеодезкадастр” давлат кўмитасида кечган олтмиш йилдан ортиқроқ илмий, амалий ва таржимонлик фаолиятида топонимика ва географик терминшунослик олимнинг асосий илмий йўналиши бўлиб келган.

Забардаст олим топонимикадан 1969 йилда номзодлик, 1998 йилда докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган. Унинг илмий асарлари топонимиканинг назарий ва амалий масалаларига, топонимлар этимологиясига, шунингдек ойконимия, этнонимия, тарихий топонимияга бағишланган. Олимнинг топонимикага бағишланган салмоқли илмий мақолалари Ҳамдўстлик мамлакатларида (Москва, Бишкек, Душанбе, Боку, Волгоград), узоқ хорижда (София, Нью-Йорк, Хельсинки, Анқара) ҳам чоп этилган.

С.Қораевнинг докторлик диссертацияси Ўзбекистон топонимика фанининг ривожланишида сезиларли воқеа бўлган. 1998 йилда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи Илмий Кенгаш олимнинг 45 йиллик самарали илмий хизматларини инобатга олиб, унга диссертация ёзмасдан илмий доклад шаклидаги ҳимояси учун география фанлари доктори илмий даражасини беришни лозим топди.

Олимнинг докторлик диссертациясига республика илмий муассасаларида фаолият кўрсатаётган таниқли топонимист олимлардан ташқари, бир қатор хорижий олимлардан (Озарбойжон, Туркменистон, Россия, Қирғизистон) ижобий тақризлар келган. Масалан, Озарбойжон Фанлар академияси академиги Б.А.Будагов ўз тақризида шундай деб ёзган: “Диссертация кўп йиллик тадқиқотлар самараси ўлароқ, ўлкан фундаментал топонимик илмий меросдир ва шунинг учун ҳам Суюн Қораев география фанлари доктори илмий даражасига аллақачон сазовор бўлган деб ҳисоблаймиз”.

С.Қораев терминология соҳасига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Олимнинг бу соҳага оид биринчи мақоласи “География дарсликларига термин ва географик номлар тўғрисида”, 1953 йили “Совет мактаби” журналида босилган. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1954 йил 2-март сониди, 1953 йилда нашр этилган “Географик терминлар луғати”га тақризи, Москвадаги “География в школе” журналининг 1954 йилги 4-сониди “Экономическая география Узбекской ССР” дарслигидаги терминлар ҳақида тақризи, шундан сўнг газета, журналлар ва тўпламлар саҳифаларида бир неча терминологик мақола ва лавҳалари ва ниҳоят “Вопросы географии” журналининг 81-сониди (Москва, 1970, 187-192 б.) эса “Географические термины в зоне

контактирования узбекского, кыргызского и таджикского населения” номли йирик илмий мақоласи эълон қилинган.

Олим деярлик ўзининг йигирма йиллик топонимик ва терминологик тажрибаси ҳамда билимларини “Географик номлар маъносини биласизми?” китобида (“Ўзбекистон” нашриёти, 1970 йил) умумлаштирган. Муаллиф бу китобда 500 дан ортиқ мақолада тарихий, лисоний ва географик манбаларга асосланиб Ўзбекистондаги 2000 дан ортиқ географик номларнинг келиб чиқиши ҳақида сўз юритган. Бу асарнинг қимматли жиҳатларидан бири шундаки, географик номлар таркибида учрайдиган 120 дан ортиқ географик терминлар атрофлича изоҳлаб берилган. Ушбу терминларнинг яримига яқини ўша вақтгача ўзбекча географик адабиётларда, ҳатто изоҳли луғатларда ҳам учрамайдиган, соҳа билағони профессор Э.М.Мурзаевнинг ибораси билан айтганда “илмий муомалага киритилмаган, чинакам маҳаллий халқ терминлари эди”.

Чунончи, алам – “муқаддас жойда ўсган дарахтнинг шохларига ёки мазорга қоқилган таёққа осилган латта-путалар”(Алдовон”, бараз – “тоғдаги текис майдон”, бел – “довон”, бўқтар – “тоғ этаги”, газа – “тоғ қирраси”, депсан – “адирдаги текислик”, жўна – “чўзинчоқ тепалик”, заяк – “партов ер”, зов – “тик яланг қоя”, мўла – “тош-шағалдан ясалган белги”, санглоқ – “силлик тошли сойлик”, секи (секилов) – “зинасимон ёнбағир”, шибер – “ўтлоқ ботқоқлик”, танги – “тор дара”, тарма – “қор кўчкиси”, чағат – “қирра тошли кунгай ёнбағир”, чем – “ғов, тўсиқ”, шағил – “майда тошли тик сойлик”, чалқа - “текис майдон”, чинк – “жарлик”, кўриқ – “дарё бўйидаги ўтлоқ” каби халқ терминларини биринчи бўлиб географияга, топонимикага олиб кирди.

С.Қораев 1978 йилда “Ўзбекистон” нашриётида босилган “Географик номлар маъноси” китобида ҳам ўз принципига содиқ қолиб, 50 га яқин географик терминга изоҳ берган, шундан 15 дан ортиғи географик адабиётларда биринчи марта қайд қилинаётган терминлар ҳисобланган. Масалан, болдир - “дўнг тумшук”, варз, варзик – “экинзор”, далварзин – “чолдевор”, доман – “тоғ этаги”, жовиз – “заранг ер”, канда – “ташландиқ сувлар тўпланган чуқур ариқ”, миёнкол – “оралиқ канал”, обгир – “сув олинадиган жой”, хотинсув – “секин оқадиган сой, жилға”, эрсув – “шиддат билан шаррилаб оқадиган сув”, чиғанок – “сойнинг тирсағи”, қашат – “баланд қирғоқ” ва ҳоказо.

Номшунос олимнинг қайд қилишича, у географик терминларга бой, мулойим тоғли ҳудудда туғилиб улғайган ва шунинг учун ҳам халқ географик терминларини яхши билади. Олимнинг хулосаларига қараганда халқ географик терминларни ҳар доим ҳам маҳаллий терминлар деб бўлмас экан. Масалан, танги – “тор дара” термини нафақат Зомин тумани ва унга қўшни туманларида

учрайди, балки бу термин Тожикистон, Афғонистон, Озарбойжонда ҳам маълум кенг тарқалган.

С.Қораевнинг ёзишича, Устюрт платосида қайд қилинган чинк термини Қозоғистонда – “шинг”, Қирғизистонда – “чинг” шаклларида, ҳаттоки, Эронда ҳам ушбу терминни учратиш мумкин. Зомин ва Бахмал туманларида тик жарлик чинк дейилади. Худди шундай олим томонидан бароз, депсан, зов, шибер, чалқа каби терминларни ҳам жуда катта ҳудудларда тарқалганлиги аниқланган.

Ўзбекистонда топономик лексикани, жумладан географик терминларни ўрганиш ишини Суюн Қораев бошлаб берган эди десак хато бўлмайди. «Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар луғати», («Ўзгеодезкадастр», 2004 йил, 150 бет) олимнинг бу соҳада эълон қилинган ишларидан энг йиригидир. Луғат жой номлари таркибида учрайдиган 3500 дан ортиқ терминлар ва бошқа сўзларни, жумладан, 350 та географик терминларни ўз ичига олган ва ҳар бир сўзга қисқача изоҳ берилган. Муаллиф географик адабиётда қайд қилинмаган географик терминларни қамраб олишга алоҳида аҳамият берган.

Масалан, шаршара термини жой номлари таркибида шаршарак, шарилловук, шалдиروق, шариллоқ, шарқирама, шарловук каби шаклларда учрар экан. Маълумки, кўпинча кичик дарёлар - сойлар шариллаб оқади ва баландликдан отилиб тушганда шаршара ҳосил қилади. Лекин катта сувлар – дарёлар баланддан тушганда гувиллайди, гумбурлайди, гулдирайди. Шунинг учун ҳам гулдирама, гулдиروق, гулдиروق, гурилловук, гуркиров кабилар катта шаршараларнинг номларидир.

С.Қораев ўзининг олий ўқув юртлири учун нашр қилган «Топонимика» (2006 йил, 340 бет) ўқув кўлланмасида ҳам топонимик лексикага, хусусан географик терминларга алоҳида ўрин ажратган. Ўқув кўлланмада муаллиф гидронимларни ҳосил қиладиган сўзлардан 130 дан ортиқ, рельеф шакллари, яъни оронимларни ҳосил қиладиган 350 дан кўпроқ терминларга изоҳ берган. Бу терминларнинг талай қисми, чунончи бадок (афдоқ), кўрбулоқ (сўқирбулоқ), отқудуқ, тағоб, хотинсув, эрсув каби гидронимик, атав, байир, белчагач, жўнағар, кунчибок, рош, чалқа, кўлат каби оронимик терминлар ҳозиргача илмий адабиётларга киритилмаган лексик бирликлардир.

Бу терминлар С.Қораев тамонидан тарихий манбалардан, ўзбек халқ тили шевалари луғатидан, диалектологик ва топонимик адабиётлардан, хусусан мукамал топонимик карталарда қайд қилинган сон-саноксиз географик номлар таркибидан, олимнинг ўзи туғилиб ўсган Зомин ва Молғузар тоғларидан бевосита йиғиб олинган. Аслида, географик номлар, шуниндек

географик терминлар тилнинг лексик таркибини бойитишнинг ўлкан манбаидир.

С.Қораевнинг лотин ёзувига ўтиш масаласини биринчи бўлиб шўролар давридаёқ кўтариб чиққанлигини алоҳида қайд қилиш керак. (“Ўқитувчилар газетаси” 29.09.1990 й.). Йирик филолог топонимист олим сифатида ономастикага оид 30 дан ортиқ халқаро, регионал ва республика конгресс ва конференцияларда маърузалар билан қатнашган.

Хулоса қилиб айтганда, Суюн Қораев сўнгги ярим асрдан ортиқроқ вақт давомида топонимика, география ва лингвистика фанларига ўзининг кўп қиррали илмий-ижодий салоҳияти билан аҳолининг топонимик маданиятини ривожлантириш, географик объектларни номлаш ва қайта номлаш соҳасида катта ҳисса қўшган номшунос олимлардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -М. 1979. 341 с.
2. Муҳаммаджонов А. С.Қоревнинг “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари” номли китобига тақриз. -Т.; 2006.
3. Қораев С. Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем. -Т. 2015.510 с.
4. Ҳақимов К.М. Жиззах вилояти топонимлари. -Т; 2014. 204 -б.
5. Holmirzayev, J., & Qosimov, N. (2021). Jizzax viloyati ichki suvglariga antropogen omillarning ta'siri. *Журнал естественных наук*, 1(2).
6. Ҳақимов, К., & Бурхонов, Э. (2020). Зоотопонимлар географияси ҳақида. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
7. Gapparov, A., & Kholdorova, K. (2020). Population Systems In The Reclaimed Lands Of The Republic Of Uzbekistan. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
8. Раҳматуллаев, А., Баратов, Х. (2020). Ғўбдин тоғи ландшафтларида чўлланиш жараёнини тажриба участкалари ёрдамида ўрганиш. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
9. Naydarova S., Mavlonov X., Muxamedov O. Arid mintaqalarda yer resurslaridan foydalanishning o'ziga xos jihatlari (Jizzax viloyati misolida) //Журнал естественных наук. – 2021. – Т. 1. – №. 1.